

ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА О БУГАРСКИМ ЗЛОЧИНИМА НАД СРБИМА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ (да се не заборави)

Сажетак: Анализирајући извештаје дописника *Илустроване ратне кронике* рад има за циљ да подсети на злочине које су над рањеним српским ратницима затеченим на фронту, али и цивилним становништвом, извршили бугарски војници за време Другог балканског рата. Повлачећи се испред победоносне српске војске бугарски војници су уништавали све што се уништити могло. Опљачкали су вароши и села, порушили куће, разорили имовину, убили велики број недужних цивила међу којима је било жена, деце и старих људи. Наши и страни извештачи били су згрожени недељима једне регуларне војске која је по својој бестијалности надмашила варварске нападе Хуна и Авара у далекој прошлости. Њихови злочини су имали несагледиве последице, нарочито на простору Тимочке крајине где је бугарска солдатеска оставила „савршену пустош“ за собом. Било је потребно време да се преболе губици и да избледе трагови бугарског вандализма.

Кључне речи: Илустрована ратна хроника, Други балкански рат, бугарски злочини, српско становништво

*

После значајних резултата током Првог балканског рата и заједничких победа против Османског царства савез балканских земаља је запао у кризу. Немогућност да се договоре око поделе „османског наслеђа“, сасвим логично, савезнике је довео до несугласица које су кулминирале ратом.¹ Напад Бугара на српску војску означио је почетак новог балканског сукоба који ће имати несагледиве последице.²

¹ О узроцима рата видети у: Скоко, Саво. 1968. *Други балкански рат књ. 1.* Београд: ВИИ.

² Опширније о самом рату у: Скоко, Саво. 1975. *Други балкански рат књ. 2.* Београд: ВИИ; Уп. Белић, Александар. 1913. *Срби и Бугари у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд: Књижара С.Б. Цвијановића.

Међутим, овај, други по реду балкански рат, ипак је остао у сенци великих успеха постигнутих током Првог балканског рата, бар када је у питању српска историјска наука. Освећено Косово и херојски подвизи славних ратника, наследника Карађорђа и Милоша, бацили су у засенак све што се дешавало током сукоба дојучерашњих савезника лета 1913. године. Мали број људи зна да су жртве српске војске биле знатно веће у време сукоба са Бугарима. Ова чињеница јасно указује на то да домаћа историографија до данас није посветила довољно пажње овом балканском рату, да није добио заслужено место у историји. Међутим, велики допринос да „осветници Сливнице“ не буду заборављени, да њихова имена буду уписана великим словима у прошлост српског народа припадају новинарима (извештачима) *Илустроване ратне кронике* који су помно пратили дешавања како на фронту, тако и ван њега.

Илустрована ратна кроника је часопис који је уређивао Каменко Суботић, а излазио је сваке седмице у Новом Саду од 13. октобра 1912. до 3. октобра 1913. године.³ Педесет свезака и преко четири стотина страна овог часописа представљају вредно сведочанство оних који су раме уз раме са српском војском, подносили жртве током балканских ратова. Конципиран тако да својим текстовима, као и илустративним материјалом, слави ратне хероје, култ Косова и Сливнице, имао је велики одјек у јавности. Сви записи праћени су колекцијом фотографија различитих формата, чија је вредност непроцењива. Приказана је читава плејада ликова из свих делова Србије, знаних и незнатних, оних који су страдали, али и других који су преживели ратне страхоте и славили успехе и победе. За многе од њих никада не бисмо ни сазнали да се сарадници овог часописа нису потрудили да нам прикажу њихове биографије. Не смемо заборавити ни најмлађе, малолетну децу, која су књиге и оловке заменила ратном опремом.

Време често носи и заборав. Они који су некада били на бранику отаџбине после неколико година ишчезавају, нико их се више и не сећа. *Илустрована ратна кроника* представља ратни албум, збирку портрета и вечити споменик да се такви ликови трајно меморишу у сећање народа као национални хероји.

Да би се употпунила слика неизоставни извор јесу и остала штампана издања која су излазила тада у Србији, часопис *Балкански рат у слици и речи*, дневни листови *Политика*, *Српске новине*, *Радничке новине*, али и издања у суседним земљама. Свакако, треба поменути стране ратне дописнике међу којима су се истицали Анри Барби, Гвидо Човинини, Лоренцо Ларко, Гвидо Тартаља. Они су били можда најобјективнији извештачи о свим догађајима који су пратили овај сукоб балканских држава.

Мало би ко могао поверовати у недела Бугара током рата да за то нису, поред записа савременика, постојали и јасни докази у виду фотографија. Зато се често каже да једна слика вреди више од стотину речи. Поред наших и страни новинари и фотографи оставили су нам изванредне записе овог формата.

³ Сви датуми у тексту су по старом календару (нап. аутора).

Посебно треба истаћи Самсона Чернова, човека чији живот и судбина нису још увек довољно расветљени, нити је истакнута његова улога у Србији, како за време балканских, тако ни за време Првог светског рата. Дошао је у Србију 1912. године у време Првог балканског рата као ратни дописник француског листа *L'Illustration* и руског *Новое время*. Новинарском, фотографском и филмском уметничком активношћу чинио је велике услуге српском народу. Већ августа 1913. године приредио је изложбу у Официрском дому у Београду са мотивима из тек завршених борби. На основу истих мотива нешто касније приредио је и сликарску изложбу у Петрограду.⁴

Други балкански рат је почео у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године бугарским нападом на српску армију.⁵ Обележила га је велика битка на Брегалници,⁶ али и неколико мањих сукоба некада савезничких војних јединица. Бугарска, за коју се веровало да је најмоћнија држава на Балкану, није успела да оправда овај епитет, што су показале борбе које су биле вођене.

Српски војници имали су успеха на фронту, али је било и проблема на самом почетку рата, када су морали, на кратко, да се повуку услед жестоких бугарских напада. То је дало Бугарима довољно простора да покажу своју безобзирност заузимајући српске положаје. Иживљавање над рањеним и мртвим српским војницима и официрима до којих су могли допрети, не може се поредити ни са средњовековним дивљаштвом. У извештајима са фронта, забележено је да су после потискивања непријатеља, биле затечене потресне сцене. Тела српских војника и официра нађена су унакажена. Ратни извештаји истицали су тела мајора Милана Васића,⁷ мајора Косте Ценића,⁸ поручника Милорада Гавриловића,⁹ потпоручника Милана Ристовића,¹⁰ наредника Милована Лакетића. Међу њима било је још стотине измрцварених и рашчеречених тела.¹¹ Нису се стидели да над

⁴ Малић, Горан. 2004. Допринос руских фотографа српској култури у 19. и 20. веку. *Годишњак музеја града Београда LI*. 287–314; Доступно на: <http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/kralj-retar-na-bo%D1%98istu> [23. 11. 2013].

⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије VI/2*. 1981. (ур. Д. Лукач). Београд: САНУ. док. 548, 549. и 561.

⁶ Видети у: Томић, Јаша. 1914. *Рат у Македонији и Старој Србији*. Нови Сад: Електрична штампарија Дра Светозара Милетића, 71–99; Уп. *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 310–312.

⁷ Биографију и слику Милана Васића видети у: *Балкански рат у слици и речи*, бр. 22, 30. јун 1913, 341.

⁸ Опширније о Кости Ценићу у: *Балкански рат у слици и речи*, бр. 27, 11. август 1913, 426.

⁹ О херојској смрти овог српског поручника извештавала је *Илустрована ратна кроника* у тексту „Нови Танаско Рајић“, у свесци број 40. Опширније у: *Илустрована ратна кроника*, св. 40, 25. јул 1913, 326.

¹⁰ Милан Ристовић је страдао на Брегалници 18. јуна 1913. године. Видети: *Балкански рат у слици и речи*, бр. 31, 15. септембар 1913, 488.

¹¹ Међу њима су били каплари Стеван Пешић и Чедомир Димитријевић, редови Радомир Ђорђевић, Митар Миленковић, Цветан Дикић, Милан Матковић, Ђорђе Михајловић, Бошко Симић, Ранђел Маринковић, Антоније Ђорђевић и Обрад Филиповић. *Политика*, бр. 3400, 2. јул 1913, 2.

лешевима, рањеницима, заробљеницима, искале сав бес и незадовољства због пораза. Један војник у Струмици је био испечен, као и неколико њих у Велесу, друге су подизали на бајонете и тако их носили, трећима су одсецали главе или вадиле очи, неке су пљачкали и поскидали им сву одећу.¹² То што нису успели да ураде војници, касније су довршавале комите које су, по писању страних извештача, затицали како боду ножевима и ударају кундацима преживеле.¹³

Командант 4. батаљона 1. пешадијског пука „Милош Велики“ слао је извештај о бугарским злочинима над српским војницима на положају „Кашика“. Саопштавао је, како су пронашли леш једног српског војника који је био печен наг. Поред војника пронашао је потпуну ратну опрему, али и завоје, што је указивало на то да је војник био рањен у борби, да су га Бугари тако рањеног нашли на положајима. Леш је до те мере био сагорео, да је цело тело, сем стопала, већ било претворено у угљен и гар. Исти командант забележио је и друга зверства која су Бугари извршили над српским рањеним и немоћним војницима палим на положају у одступању приликом бугарског напада. Међу овим извештајима, може се закључити да је највише било српских војника који су премлаћивани кундацима, избодени ножевима, затим велики број са ископаним очима, са одераном кожом с лица. Сви ови лешеве, свирепе унакажени, нађени су углавном голи на положајима.¹⁴

Сличне извештаје слали су и остали команданти 2. и 16. пешадијског пука.¹⁵ Ни њихови војници нису били поштеђени различитог терора и мрцварења. Потресне сцене које се не могу ни замислити. Међутим, било је и неколико војника који су успели „неким чудом да преживе“. Они су касније причали различите приче о мучењима која су доживели.¹⁶ Некима од њих су пребијали прсте, руке, давили их, тукли по глави док се не би онесвестили.¹⁷

Било је и оних сналажљивих који су успели на друге начине да побегну или буду ослобођени из бугарског заробљеништва. Један од њих био је Љубомир Спасић.¹⁸ Он се борио са Бугарима на вису изнад карауле „Горњи Трогарци“. ¹⁹ Затим, Радулко Кабајевић који се са тројицом рањених бораца успео спасити тако што је дао новац једном бугарском нареднику. После краћег лутања успели су да стигну до српске војне команде, а одатле су били пребачени у Београд на лечење. Његову причу у целости објавила је београдска *Политика* под насловом „У бугарском ропству“.²⁰

¹² *Политика*, бр. 3400, 2. јул 1913, 2; Уп. Барби, Анри. 1914. *Брегалница*. Београд: Штампарија Савића и Комп. 161–162.

¹³ *Јутарњи лист*, бр. 406. 4. јул 1913, 2.

¹⁴ *Политика*, бр. 3404, 6. јул 1913, 2.

¹⁵ *Српске новине*, бр. 143, 3. јул 1913, 2.

¹⁶ *Илустрована ратна кроника*, св. 44, 21. август 1913, 355.

¹⁷ *Исто*, 356; Уп. *Политика*, бр. 3404, 6. јул 1913, 2.

¹⁸ *Српске новине*, бр. 147, 7. јул 1913, 2

¹⁹ *Исто*.

²⁰ Детаљније у: *Политика*, бр. 3399, 1. јул 1913, 1.

Са положаја у близини Велеса један артиљеријски потпоручник, јављао је команди у Београду, како је видео трагове најгрознијег дивљаштва. Бугари су на неколико места били привезали српске војнике за ражањ и тако их испекли.²¹

Према извештајима српске команде Треће армије из Штипа од 2. јула 1913. године било је много унакажених српских војника. Једном војнику била је секиром одсечена глава [борбе на Ретким Буквама – прим. аутора]. Леш је био затрпан камењем, тако да је једва нађен, али се глава није могла пронаћи. Другом је била одрана сва кожа са лица, па се није ни лик препознавао, трећем ископана оба ока, четврти печен жив на ватри, петом одсечен нос, шестом расечена уста до ушију, седмом распорен трбух и утроба бачена...²²

На неколико километара од Падомеца, у близини Радовишта, српски официри наишли су на коњичког потпоручника са ископаним очима и одсеченим ушима. Тај потпоручник је причао да је залутао, па су га бугарски официри и војници заробили и „грозно мучили“. Како је био без оружја, преклињао их је да га убију, да га ослободе мука. Они то нису могли урадити. Потпоручник се касније домогао револвера једног војника, па се сам убио, пуцајући себи у главу.²³

Све приче и записи српских новинара, војника, официра, команданата и других војних званичника, о бугарским злочинима вероватно би биле у Европи прихваћене с резервом да није било страних извештача и дипломата који су се својим очима у то уверили. С обзиром на то да су Европљани имали другачије мишљење о бугарском народу, као и војсци, тешко би се могла убедити европска јавност да је све то истина. Текстови британских, француских и руских дописника су изазивали велико негодовање, нарочито у Лондону и Паризу. Сведоци свих дешавања били су руски и француски конзули у Скопљу. Они су посетили рањене, измрцварене и унакажене српске војнике у тамошњој болници. Били су запрепашћени затеченим призорима.²⁴ Руски конзул је лично разговарао са сваким од искасапљених војника. Причања каплара Саве Богдановића (коме је било одсечено уво), Милутина Николића (прободен бајонетом на седам места), Радована Крајчиновића (прободен бајонетом на девет места) и Саве Ракића (куршум му је прошао кроз доњу вилицу), на њега су оставили страховит утисак. Сви ови војници били су усликани, а конзули су послали извештаје својим владама о затеченом стању у овој болници.²⁵

Анри Барби, ратни дописник париског листа *Journal*, оставио нам је драгоцене податке о другом сукобу балканских земаља. Његови записи су од великог значаја, јер су европску и светску јавност упознавали са многим детаљима

²¹ *Политика*, бр. 3401, 3. јул 1913, 1; Уп. Барби, А. *Брегалница*, 161.

²² Барби, А. *Брегалница*, 161–162.

²³ *Илустрована ратна кроника*, св. 40, 25. јул 1913, 327; Уп. Барби, А. *Брегалница*, 161.

²⁴ Ови војници су у борби били рањени, а потом запали у бугарско заробљеништво. Спасили су их српски војници разбијајући бугарске положаје.

²⁵ *Политика*, бр. 3400, 2. јул 1913, 2.

и истинама са балканског бојишта. Између осталог, оставио нам је велики број информација о бугарско-српском ратовању, али и ситуацији иза фронта. Он је забележио да су у току битке на Говедарнику Бугари још једном помрачили славу јуначког отпора, тако што су чинили дивљаштва недостојна цивилизованог народа. Као пример, наводи пуковника Аранђеловића који је био током битке рањен у кук. Двојица његових бораца покушали су да му помогну, али, како су и сами били рањени, то нису били у стању, па су остали поред свога официра. Када су, после битке, болничари нашли пуковника, „устукнуше пред ужасним призором“. Дотукли су га бугарски војници са четири метка, један је испален на само лево уво. Затим су му испробадали груди на више места, чак и тамо где је стајао орден за храброст који је Аранђеловић добио од бугарског краља по заузимању Једрена у Првом балканском рату. На крају, врхунац свирепости био је бајонет остављен у рани. Извештач је јављао, да су „творци овог мрцварења коме нема имена“ били из бугарске 8. танцанске дивизије, управо оне која је четири месеца пре тога, била раме уз раме са пуковником Аранђеловићем испред турских топова под Једреном.²⁶

Поред бројних фотографија Самсона Чернова, остали су нам и записи приликом његовог боравка на ратишту у Македонији.²⁷ Како је био са преживелим српским војницима који су сахрањивали своје саборце, могао је лично да се увери у каквом су стању били лешеве. Истичући да су они са незнатним повредама били полако мучени и убијани, био је запрепашћен колико је код Бугара био развијен дух за мучењем. У Криволаку је видео српског војника који је био рањен у трбух, па су га Бугари ухватили, ставили на ражањ и пекли као јагње на великој ватри. Други војник је био рапапет на дрвету. Руке и ноге биле су му заковане за стабло, а језик расечен и привезан за једну грану. Ове призоре потврђивао је и Анри Барби чија се прича у потпуности слаже са Черновим.²⁸

Сви трагови дивљаштва забележени су само током првог напада бугарске војске. Не можемо ни замислити шта би се све дешавало да су Бугари имали више успеха у борбама. Поред српских, нису боље прошли ни грчки војници где год су до њих могли стићи „бугарски хероји“. Морамо поменути да су и цивили у Македонији претрпели разне страхоте, без обзира на то да ли су били Срби, Грци, Турци, Јевреји.²⁹ Највеће губитке претрпело је становништво Штипа,³⁰ Велеса³¹ и Сереза,³² града који је имао више од 60.000 становника. Ратни дописници јављали су 1. јула 1913. године да је од Сереза остало још „свега три кварта, а да је стање становништва жалосно“. Терор су спроводили

²⁶ Барби, А. *Брегалница*, 137–138.

²⁷ Доступно на: <http://starosti.ru/arhive.php?y=1913&m=07&d=26> [25.11. 2013].

²⁸ Барби, А. *Брегалница*, 162.

²⁹ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 320.

³⁰ *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 309.

³¹ *Илустрована ратна кроника*, св. 42, 8. август 1913, 337.

³² *Илустрована ратна кроника*, св. 48, 19. септембар 1913, 391.

без разлике официри, војници и комите. Овде су Бугари запалили чак и аустроугарски конзулат, претходно га опљачкавши. Нису испоштовали ни заставу Дунавске монархије, државе која је била њихов заштитник. Био је запаљен и италијански конзулат, више јавних зграда, а поштеђени су једино владина палата и телеграф.³³

После великих и тешких губитака у Македонији услед српске контраофанзиве, бугарска војска под вођством генерала Кутинчева, састављена од 5, 9. и 15. дивизије са укупно 15.000 људи, покушавала је да отвори нови фронт на линији Кула–Белоградичк. Војне јединице имале су у плану да заузму главне путеве и наступе ка средишњем делу Србије. Пре свега, Кутинчев је имао за циљ да заузме Зајечар, Књажевац и Пирот, вароши које су се налазиле на неколико километара од границе. Њиховим заузимањем био би отворен пут ка Нишу и железничка пруга дошла би у бугарске руке.³⁴ Ово је требало да изазове пометњу код српске војске на македонском бојишту, а Бугарска је могла да говори бар о једној победи против Србије уколико би заузела неку српску варош.³⁵

Слика 1. Српска војска одбија бугарски напад у близини Књажевца³⁶

Бугари су овде имали првокласне борбене снаге. Девета дивизија је убрајана у најборбеније групе. Само је у 15. Дивизији било елемената другог реда, регрута допунских батаљона. Међутим, српске трупе које су биле према Бугарима на тимочком бојишту, биле су много слабије. Изузев тимочке дивизије првог позива, остали су били из пукова трећег позива и последње одбране. Махом су то били старији људи, јер је омладина била у Македонији. Ове српске војне јединице нису биле на једном месту, већ распоређене на више циљева. Између осталог, неки су чували мостове, пруге и мунициона складишта. Додатни проблем

³³ *Српске новине*, бр. 143, 3. јул 1913, 2.

³⁴ Барби, А. *Брегалница*, 149–150.

³⁵ *Илустрована ратна кроника*, св. 44, 21. август 1913, 358.

³⁶ *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 311.

стварало им је лоше наоружање, тачније старе пушке. Затим, многи нису имали шаторе и додатну опрему, па су данима спавали под ведрим небом. Али, упркос томе, ратни извештачи су говорили да су водили борбу као активне трупе.³⁷

Напад бугарских војника на положаје око Зајечара, као стратешки најважнијег места, почео је у ноћи између 21. и 22. јуна 1913. године. Жестоке борбе водиле су се у читавом овом крају и околини до 27. јуна 1913. године, када су бугарске снаге биле натеране на повлачење.³⁸ Међутим, оно што је бугарска солдатеска за време трајања борбе и приликом повлачења направила у Тимочкој крајини, Зајечару и нарочито Књажевцу,³⁹ не може појмити ниједан културан човек, а по писању *Кронике* „тешко може поверовати у страшну стварност чак и онај који је гледа“. Немоћни да се супротставе српској војсци на бојном пољу, бугарски војници су извршили такво дивљаштво над цивилима да су запрепастили свет. „У опустошеном Књажевцу“ назив је чланка који је *Илустрована ратна кроника* објавила на насловној страни свеске број 39, од 18. јула 1913. године. Потресан текст о почињеним неделима никога није могао оставити равнодушним. Трагови бугарског вандализма били су свуда. Књажевац је одавао слику „савршене пустоши“. Тамо више није било ничега, све је било опљачкано и уништено, све је пропало. Великим, подебљаним словима, аутор је доносио страشان закључак: „**ЧИТАВА ЈЕДНА ВАРОШ ВИШЕ НЕ ПОСТОЈИ. КЊАЖЕВЦА ВИШЕ НЕМА**“.⁴⁰

Тековине поколења овим варварским нападом биле су потпуно уништене. Извештачи су се питали колико још година треба да прође, па да једна мирна, честита и лепа варош, Књажевац, преболи страховити удар који ју је бацио у рушевине.⁴¹

Вест о несрећи која је задесила Књажевац брзо се ширила. Нису саопштавани сви детаљи овог бестијалног напада, али и најмање појединости наговештавале су страхоте једног насеља. Информације о судбини Књажевца стигле су и до ратних новинара који су боравили у Македонији. Дописнику *Илустроване ратне кронике* и четворици странаца било је дозвољено да одмах отпутују и својим очима се увере шта је све починила војска краља Фердинанда у читавом низу села у „заглавском и сврљишком срезу“.⁴²

Док су путовали према Књажевцу извештачи су на више места сретали „бегунце“ из Књажевца. Биле су то групе људи који су се из збегова враћали на разорена огњишта. У њиховим рукама запазили су понеку ситницу, за коју нису ни слутили да им је једино што је преостало иза Бугара...⁴³

³⁷ Детаљније о борби на српско-бугарској граници око Зајечара, Пирота и Књажевца у: Томић, Ј. *Рат у Македонији и Старој Србији*, 172–189.

³⁸ *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 312.

³⁹ То је био једини српски град који су Бугари заузели у овом рату. Истовремено представља највећи и једини (не)успех бугарске војске.

⁴⁰ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 313.

⁴¹ *Исто*.

⁴² *Исто*, 314.

⁴³ Упечатљив утисак на њих су оставиле три старе жене. Блеле, изнурене, унезверене, у

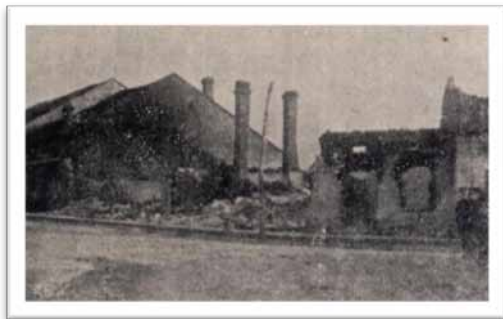
Нимало пријатан приказ дочекао их је у Књажевцу.⁴⁴ Дописник бечких и чешких новина, господин Упшимни, и господин Шимоњи, дописник пештанских листова, гледали су разрогаченим очима ову страхоту. Километрима дуг ред оборених телеграфских дирека, разваљени и разбијени прозори, стакло на улицама које је изгледало као „нарочито посуто“, били су само први знаци онога што се десило. Што се дубље улазило у град слика је била све грознија. Затекли су празне куће, а ни на улицама није било света. Могли су се приметити само у понеким двориштима људи забринутих лица и жене окамењене док су гледале кроз поломљене прозоре и одваљена врата. Унутар саме вароши слика је била страшнија. Бугари су спалили до темеља читав низ дућана од пивнице

похабаном оделу, срели су их на тротоару испред једног нишког хотела. Међу њима је била и старица која је по процени новинара имала више од осамдесет година. Убрзо су сазнали да су из Књажевца. Пешице су превалиле дуг пут до Бољевца, одатле се склониле у Параћин, а онда неким од ноћних возова стигле у Ниш. Ту су дочекале зору. Поред њих биле су четири бошче (мараме), у њима све што су имале. Намеравале су, како су рекле једном од новинара, да се врате у свој крај. Али су стрепеле од онога што су тамо могле да затекну. *Исто*, 313–314.

⁴⁴ Књажевац се налази у источном делу Србије на ушћу Сврљишког и Трговишког Тимока, окружен обронцима Старе Планине, Тресибаве и Тупижнице. Удаљен је од Бугарске границе свега петнаест километара (зато је био Бугарима најближа мета током Другог балканског рата – прим. аутора). Књажевачки крај је био насељен још у време праисторије, о чему сведоче многобројни археолошки налази. Антички хроничар Плиније (II век н. е.) забележио је овај простор као део римске провинције Мезија. Римско утврђење *Timasum Minus* код села Равна, са откопаним бедемима, деловима цивилног насеља, богатом некрополом, објашњавају период историје књажевачког краја до времена средњег века. У самом граду су пронађени остаци и другог познатог касноантичког града *Timasum maius*. У римској путној карти из IV века Књажевац је записан под називом *Timaso Maiori*, насеље које је настало на темељима утврђења Велики Тимок на брду Зданије (садашња црква „Свети Ђорђе“). Из периода средњег века потичу градови Равна и Кожељ, црква Свете Богородице у Горњој Каменици и манастир Свете Тројице у Доњој Каменици, грађене у XV веку, као и први траг имена Гургусовац (стари назив за Књажевац – прим. аутора). Турци су овај крај освојили 1396. године и припојили га Видинском пашалуку. Из времена турске власти има мало података. Запис из XVII века ближе бележи ондашњи Гургусовац као војно утврђење са палисадима и топом, са 46 турских и 120 хришћанских кућа. Први српски устанак Књажевачки крај је захватио 1807. године када је Хајдук Вељко напао Гургусовац, али га није могао заузети, све до српско-руске победе на Малајници. После српског пораза на Чегру, Турци поново освајају Гургусовац који је сломом устанка 1813. године, поново био прикључен Видинском пашалуку. У саставу овог пашалука остао је све до ослобођења од Турака и припајања матици Србији 1833. године. Граду је остала Гургусовачка кула, злогласни затвор за политичке затворенике, познатији као „Српска бастиља“. Кула је запаљена наредбом Књаза Милоша Обреновића, па су њему у част, грађани 1859. године променили име града у Књажевац. Тешке економске прилике после наметања нових пореза за пругу Београд–Ниш и наоружање војске, као и политичко стање у земљи, довели су до Тимочке буне 1883. године. Бун је захватила Књажевац и књажевачки округ у октобру 1883. године, а један од покретача буне био је Књажевчанин Аца Станојевић. После овог догађаја Књажевац се убрзано развијао и постао за кратко време једна од најнапреднијих вароши Тимочке крајине. О богатству ове вароши најбоље говори плен који су Бугари однели 1913. године, када је читаво околино вароши била готово савијена са земљом. Слична судбина, тек опорављену варош, задесила је и током Првог светског рата. Више о Књажевцу у: *Књажевац и околина*. 1999. (ур. П. Влаховић). Београд: Етнографски музеј; Доступно на: http://www.knjazevac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=sr [2.12. 2013].

„Тимок“ до хотела „Маћедонија“. Страшна је била слика коју је Књажевац пружио споља, са улице, али се права страхота уочавала када би се ушло у неку од кућа или трговинских радњи.

Враћајући се из збег, Књажевчани су полако улазили у своје куће затичући узнемирујући призор. Из часа у час су се могле чути нове вести о дивљаштву Бугара. Центар вароши се није могао препознати. Од највеће трговине па до последње лончарнице било је уништено све. Нису могли уочити нити један читав предмет или стварчицу. Бугари су, по њиховом мишљењу, више од пљачкања хтели уништити Књажевац. Било је више него очигледно да су у томе успели.⁴⁵

Слика 2. Једна улица у Књажевцу после бугарског повлачења⁴⁶

У књижари Стеве Веселиновића уништили су варвари сав књижни и канцеларијски материјал, па се није могао пронаћи ни један једини табак хартије. До скоро уређена књижара одавала је утисак једног великог сметлишта на које је годинама бацано ђубре. У другој књижари власника Илије Николића није остала ни писаљка.⁴⁷

Нису боље прошле ни занатско-трговинске радње. Велика гвожђарска радња Анте Атанацковића која се налазила зид уз зид са књижаром била је демолирана. Сва роба била је на поду, а рафови на којима је била, исцепани и поломљени. Покушали су да је запале, али нису успели у томе. Да је дивљаштво поменуте војске превазилазило сваку границу сведоци су биле две полуништене слике. На њима су били портрети руских владара, цара Николаја II Романова и његове супруге царице Александре. Скупоцене слике, како су проценили извештачи, биле су на тезги, избодене ножевима и умазане блатом. У радњи су новинари затекли власника који им је показивао овај вандализам. Тврдио је Атанацковић, да су на тај начин Бугари хтели искалити свој бес према Русији и осветити се руском цару, што Македонија није дата Бугарској.⁴⁸

⁴⁵ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

⁴⁶ *Балкански рат у слици и речи*, бр. 26, 4. август 1913, 409.

⁴⁷ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

⁴⁸ Атанацковић је био имућан трговац, борац под Једреном. Вест о догађајима у Књажевцу затекла га је на бојишту. Био је пуштен кући тек дан након ових дешавања. После напада на

Сличне сцене су се могле затећи где год су пронашли слике српског краља Петра I Карађорђевића, регента Александра или неког од српских генерала. Светили су се сликама кад нису могли живим ратницима.⁴⁹

Док су даље ишли из дућана у дућан, из куће у кућу, виђали су исте призоре, подједнако страшне, подједнако одвратне. Радње Димитрија Ђорђевића и Љубе Јанковића биле су у хаотичном стању. Све изгужвано, искидано, угажено и поливено водом. Најфинији штофови и шешири исечени, све кутије отворене и роба из њих избачена. „И све, све редом /.../ искидано и бачено на гомилу која је прекривала под. Слика каква се не може замислити“.⁵⁰

„Можете кренути на било коју страну“, писали су новинари „у било коју улицу, ући у све зграде, свуда се наилазило на исти приказ, исти лом и дивљаштво ком није било равна“. Истицали су да се у читавом Књажевцу није могло наћи ни парче платна. Све платно и бело рубље, све навлаке креветне, чак и најмању мараму, бугарски војници су однели. Ироничан коментар новинара *Илустроване ратне кронике* био је: „Изгледа да су у томе највећу оскудицу трпели“.⁵¹

Опљачкан је био и намештај по свим кућама, од најлепших пиротских ћилима по којима је овај крај био познат, па до најпростијих застирача за предсобље. Од неколико старих људи и жена који су остали у Књажевцу, извештачи су слушали приче, како су колима и дању и ноћу биле превожене ствари преко бугарске границе.

Од свих зграда, најстраховитији изглед имали су стан и апотека једног мирног и питомог Чеха, Кучера. Тамо нису могли приметити ниједну стопу која није била прекривена његовом упропашћеном имовином, ниједну ствар на којој се није огледало дивљаштво Бугара. У апотеку су једва ушли преко крша који су затекли. Није било фиоке, тегле, пакета, стакла који нису били на поду. Од медикамената једне, донедавно дивно уређене апотеке, било је направљено сметлиште. Каса, наравно, није била поштеђена, као ни рачунске књиге. Демолиране су биле и све споредне просторије у приземљу апотеке. Али, најупечатљивију слику одавао је горњи спрат куће, стан апотекарев, који је пре бугарских упада био један од најелегантнијих станова у Књажевцу. Четири собе и предсобље овог стана били су у таквом стању, као да их је разорила бомба. Огледала разбијена, кревети изломљени, ормари за одећу обијени секирама, испражњени и оборени. Клавир госпође Кучер, такође је био исцепан секиром, а преко њега побацане саксије са цвећем, исцепане фотографије и блатњаве шустикле којима су вероватно брисали војници своје блатњаве чизме. Све

Књажевац било му је уништено све. Бугари су чак пронашли и добро маскирану касу која се налазила у задњем одељку његове куће. У њој је држао сав новац и хартије од вредности. Све је било однесено. Преко ноћи је постао просјак. *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

лампе биле су полупане, слике са рамова изломљене и бачене на под, фотелје, столови, оборени на једну страну, а преко њих испросипано слатко и компот, изломљен велики број тегли. Као да им је и ово било мало, па су исекли све дечије креветиће, душеке, јоргане и јастуке.

Ништа бољи призор нису затекли ни у кућама адвоката Саве Ђукића и потпуковника Јеше Илића које су се налазиле у непосредној близини Кучерове апотеке. У кући Ђукића био је страشان лом. У канцеларији били су разбацани и полузапаљени папири. У овом хаосу затекли су адвокатовог таста, човека од седамдесет година. Он није хтео да бежи из Књажевца и био је живи сведок свега што се дешавало. На врату су му још биле видљиве модрице. По његовој причи, добио их је од бугарског војника који је, хватајући га за грло, тражио новац. Дао му је старац последњих дванаест гроша.⁵²

Сам улазак у двориште Илићеве куће наговештавао је шта се унутра могло затећи. Ствари које су биле вредне однели су, остало полили гасом и запалили. На средини дворишта уочљива је била поцепана и блатњава униформа бугарског војника, чизме, прљава шапка и кошуља. Вероватно се ту бугарски „херој“ пресвукао, оставивши своје старо и обукавши ново официрско одело.

У вандалском нападу Бугара страдала је и зграда поште. Били су поломљени сви апарати, уништена телефонска централа,⁵³ батерије и материјал који су били у згради, док су три велике касе биле динамитом разбијене. Узето је било све од вредности, писма поцепана, а многе пошиљке могле су се наћи у ђубришту. У самој згради, тачније оном што је остало од ње, извештачи су видели управника поште и једног чиновника. Они су неуморно рашчишћавали крш и лом који су им оставили бугарски војници.

У среској згради био је направљен такав хаос, па је дописник био убеђен да се не може довести у ред ни за пуну годину дана. Уништили су Бугари цело кривично одељење. Није остао ниједан читав документ. Сва архива претворена је у „изгужвану стару хартију измешану са кокулама, остацима јела, прњама које су пресвукли“. И остале просторије у овој згради биле су упропашћене. Материјал, књиге и остало што је ту било, делом је однето, а делом уништено.⁵⁴

„Витезови Фердинанда Кобурга“ показали су се као изванредни обијачи каса. Колико су далеко ишли у својој дивљачкој потреби за уништавањем показује пример да су динамитом разваљивали и касе које су нашли отворене.⁵⁵ Преко сто каса је за три дана било обијено. Покупили су све што су нашли у њима. Ипак је остала једна једина каса у целој вароши коју нису успели разбити. Та каса се управо налазила у среској згради. Била је то огромна каса некадашњег књажевачког округа. Иако су је оборили, излупали са свих страна, покушавали на све могуће начине да је отворе, у томе нису успели. Међутим,

⁵² *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 316.

⁵³ То је била једна од најмодернијих централа у Србији. *Политика*, бр. 3407, 9. јул 1913, 1.

⁵⁴ *Исто*.

⁵⁵ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

то више није могао ни управник, нити било ко други, јер су јој биле поломљене све браве.

Службеници тадашње управе, чије су куће биле у непосредној близини саме зграде, били су, такође, оштећени. Начелник срески, Сретен Јовановић, причао је како су Бугари однели све, па и одличја. Нису му оставили ниједно одело, чак ни прљава рубље. Накит његове супруге, минђуше, прстење, часовник, и то су украли.⁵⁶ Из стана писара Стевана Вучковића, однета је била и „последња прња“. Није имао шта да пресвуче, док његова мала деца нису имала на чему да легну. Станови других чиновника, адвоката Васе Митића и судије Стојадина Стојановића, били су исто тако опљачкани.⁵⁷

Анри Барби је писао да су Бугари палили и пљачкали и по Македонији, али онај ко је прошао долином Тимока, после бугарског бекства, не може помислити друго, већ да војска генерала Кутинчева овде није имала другог задатка, сем пљачке. „Човеку изгледа као да сања“, говорио је он. Питао се, да ли је то заиста ХХ век, или је у времену Атиле и Хуна? Називајући бугарске војнике „татарским хордама“, каже да су све опљачкали, попалили, поклали, силујући девојке, бабе и болесне.⁵⁸

Оскар Тартаља, далматински извештач и уредник сплитске „Слободе“ описивао је затечено стање у Књажевцу као једну од најбеднијих и најцрњих слика коју је на свом бојном пољу видео. Он је даље говорио: „Кад уђеш у Књажевац, видиш оно што у другим варошима ниси видео: згариште“.

Када је у рану зору 28. јуна 1913. године бугарска војска продрла у варош затечене становнике, као и оне у Зајечару нешто пре тога, убили су на улицама, по кућама и на мостовима. Неки су страдали хицем из пушака, неки рањени па дотучени кундацима, убодени ножем или сабљом, док су неки страдали од бомби. У радичевачкој општинској згради мртве су затекли председника и два општинска кмета који вероватно нису успели да побегну. Далматински новинар, као и многи други, тврдили су како су ове злочине без разлике чинили војници и официри.

Страдања нису биле поштеђене ни жене и девојчице. Тартаља је наводио да их је обешчашћено преко осамдесет, док су други тврдили да их је било преко сто. Иако тачан број никада није утврђен, јер многе од срамоте нису причале о томе, претпостављало се да је жртва било више. Овај новинар, као и остали, истицао је да у граду није било ни једне једине куће, дућана, кафане, банке, из које није све, али све однесено, покрадено, сатрвено. У пљачкашком походу који је трајао три дана све је стрпано у кола и однесено преко границе. Често су људи затицали стара бугарска одела, чарапе, кошуље, а Тартаља је писао „да су их Бугари оставили за успомену Књажевчанима“. У таквој пустоши оставили су бугарски војници и неколико херојских порука. Навешћемо неке од њих:

⁵⁶ Барби, А. *Брегалница*, 157.

⁵⁷ *Политика*, бр. 3407, 9. јул 1913, 1.

⁵⁸ Барби, А. *Брегалница*, 155.

- „Напуштајући лепо град Књажевац, по својој жељи, поздрављамо српске официре с жељом, да буду мање шовинисти и више са словенским духом и солидарношћу. Официри бугарски“.⁵⁹
- „Нека се зна да су овде били бугарски јунаци“!⁶⁰

Шта рећи на ове поруке једне војске која је своју снагу демонстрирала над немоћним цивилима? Били су све, али јунаци, то никако!

Слика 3. Железнички мост у Књажевцу који су Бугари разрушили динамитом⁶¹

Српски нобеловац, Иво Андрић, писао је, да од свега што човек у животном нагону подиже и гради, ништа није у његовим очима боље и вредније од мостова. Говорио је, да су они важнији од кућа, светији, општији од храмова, свачији и према сваком једнаки, корисни, подигнути увек смислено, на месту на коме се укрштао највећи број људских потреба, истрајнији су од других грађевина и не служе ничему што је тајно и зло. Нажалост, Бугари ни њих нису поштедели. Високи мост преко Сврљишког Тимока био је полузапаљен, као и други, ниже од њега, док је трећи, на двеста корака даље био сасвим изгорео.⁶²

Нико није имао оправдања за ове бугарске поступке, па ни српски социјалисти, чији је лист *Радничке новине*, за све време трајања рата остао доследан својим начелима као противник рата, и смело штитио Бугаре. Оно што је овај лист објавио, као потпуно непристрасан, најбоље говори о бугарском варваризму: „Тешко је замислити да оно што је било с Књажевцом може бити у двадесетом веку. Као да у њега нису упадали људи већ звери“.

⁵⁹ Исте натписе приметио је и А. Барби. Писао је да су се бугарски официри потписивали испод ових порука и на француском. Он је истицао да су официри ишли толико далеко у свом цинизму, да су по кућама које су претурали, остављали своје адресе. Својим очима је видео и посетнице поручника из Софије и лекарског помоћника из Плевне. Барби, *А Брегалница*, 159.

⁶⁰ Ово је било написано на кући пуковника Недића, истакнутог ратника из српско-турских борби. Барби, *А Брегалница*, 158.

⁶¹ *Балкански рат у слици и речи*, бр. 26, 4. август 1913, 408.

⁶² *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

Гвелфо Човинини, ратни дописник *Corriere della Sera*,⁶³ такође је био у прилици да се увери у бугарска (не)дела. Свом листу послао је три извештаја о томе шта су бугарски војници починили у источној Србији. Ове извештаје објављивала је и београдска *Политика* у фељтону „Трагом балканског рата“, па наводимо неке најзанимљивије детаље.⁶⁴

Пролазећи кроз село чијег се имена није сећао, затицао је колоне људи које су се враћале из збег. Кроз њихово село је прошао један бугарски пук који је журно одступио после узалудног напада на Зајечар. Ипак, „све живо“ је побегло, посакривало се у жита, пшеницу, јечам и кукуруз, у шумарке и по пећинама. Бугари које су Срби гонили, нису имали када да пљачкају и да пале, али село са својим бедним кућицама од блата и сламе „било је као испретурано том бујицом трупа које су бежале“. Међутим, они људи, углавном старци који нису бежали, поубијани су. Међу жртвама била су и деца. Тачније три или четири девојчице које су се највероватније биле изгубиле, нађене су на земљи где су лежале као мртве, у бесвесном стању. Над њима су се бугарски војници иживљавали, задовољавајући своју зверску похоту. О њиховој даљој судбини Човинини није давао опширније информације.⁶⁵

У даљем тексту, овај Италијан је износио нове детаље о ономе што је видео. Затицао је разорене куће, намештај и посуђе испретурано, баште уништене. На неколико кућних прагова било је крви. У разговору са поједним становницима могао је да чује понеку причу о томе шта су преживели. Постављао им је разна питања. За одговоре које је чуо, каже да су то неисказано тужне ствари, али је био изненађен да су тако мирно и без већег узбуђења причали о томе, да то „човек не може просто разумети“.⁶⁶

Потресле су га приче две жене чији су најближи били изложени страдању. Првој су убијени отац и муж, а другој су бугарски војници „упропастили“ ћеркицу. У свој тужној поворци, поред поменутих призора, пажњу му је привукао и један црномањаст младић. Он је седео на колима пуним окрвављене сламе и на виолини свирао неку тужну мелодију.

„Човек се мора ужасавати и чудити, али највише чудити“, писао је Човинини. Постављао је питања: „Како не плаче, не јадикuje, не очајава тај свет? Да ли ту недостаје израз или душа не осећа?“ Међутим, као добар познавалац српске историје имао је и прави одговор: „Можда помало и једно и друго. Живот тога народа је непрестано био донекле такав, изложен насиљу, притиску, невољи. Вековима и вековима, беснела је ту непрекидна борба. Најпре ратови древних српских и бугарских краљевина, затим је дошло дуго и бесно турско господарство, па онда опет други ратови између два слободна народа“. Закљу-

⁶³ О бугарским зверствима над становништвом у Вардарској Македонији извештавао је и други дописник овог листа, Лоренцо Ларко.

⁶⁴ *Политика*, бр. 3417, 19. јул 1913, 1.

⁶⁵ *Исто*.

⁶⁶ *Исто*.

чак је био, да је „лепа и мирна тимочка долина /.../ била напојена крвљу. То је традиција вековна“.⁶⁷

Нови запис италијанског ратног дописника тицао се Краљевог Села кроз које је пролазио са колегама новинарима на путу за Књажевац. Негде на половини пута, између Краљевог Села и Зајечара, испред једне куће, зауставио их је неки ужасан задах. Затекли су седам лешева који су били на гомили. То су били сељаци који на време нису побегли, а судећи по ранама, претпостављали су да су убијени бајонетима и кундацима. Међу убијенима, могла су се разликовати тела четири средовечна човека, једног младића и два старца.⁶⁸

У Краљевом Селу Човинини је преноћио, па је имао прилике да се детаљније упозна са прошлошћу насеља и да чује нове детаље о бугарским злочинима. Село се састојало од два реда кућа с једне и друге стране пута, око њега су се уздизале тополе. На основу остатака разбијеног намештаја, слика и других кућних ствари, могао је закључити да су готово сви становници овог малог тимочког села били имућни. Све остале куће унаоколо биле су опљачкане, дворишта закрчена разбијеним стварима. Све су ово били сведоци зверског пустошења.⁶⁹

Сутрадан је Човинини наставио путовање према Књажевцу. Сам улазак у ову „дражесну варош“ на њега је оставио јак утисак. Као да је ушао у неко место где је „земљотрес све порушио, а пожар довршио дело пустошења. /.../ Ништа није спасено, ужасан призор. Хуни не би могли учинити више“.⁷⁰ Није превише замерао војницима. „Сирову масу“ је некако и могао да разуме. Изморени, крвљу претворени у звери, бесни због пораза, могли су да нападају и руше кућу победника. Али, питао се, шта су радили официри? Зашто нису стрељали поред првих рушевина те јунаке паликуће и рушиоце трговина, убице слабих и немоћних, ловце на нејаку женску децу?! Напуштајући Књажевац гадио се на тог „непојмљивог звера што носи име човек“.⁷¹

У Књажевац је 2. јула 1913. године стигла међународна комисија коју су чинили: доктор Албер Перон из Париза, Лудвиг Шлин из Берлина, Сиберн Молер из аустријске марине, адвокат Јовановић из Београда. Њихови извештаји пуни су стравичних детаља из судбине ове тимочке вароши. У Краљевом Селу, у кући среског начелника која није била поштеђена пљачкања, чланови помену-те комисије су саслушали око четрдесет сељанки из околних села према којима су бугарски војници и официри показали „одвратну бестијалност“. Нису били поштовани ни детињство, ни старост, ни болест, а ни трудноћа.⁷²

⁶⁷ Исто, 2.

⁶⁸ Исто; Готово идентичне слике бугарског дивљаштва описује и међународна комисија која је боравила у Књажевцу од 2. јула 1913. године. Уп. Барби, А. *Брегалница*, 156–157.

⁶⁹ Барби, А. *Брегалница*, 157.

⁷⁰ *Политика*, бр. 3418, 20. јул 1913, 1.

⁷¹ Исто.

⁷² Девојчице од 15 и 16 година, под претњом смрћу, бивале су жртве разузданих војника. Једна паралитична девојка од двадесет година, Живка Павловић, из Јуковца, била је силована од

Коначан биланс штете коју су направили Бугари био је катастрофалан. Комисија је у свом извештају констатовала да су силоване 43 жене, а међу њима девојчице од 12, 13 и 15 година и бабе од осамдесет година. Многе су пре и у току силовања ударане кундацима или су им револвери били уперени у груди. Наглашавали су да је број силованих жена већи, али се то није могло утврдити јер је Књажевац био још полупразан.⁷³

Комисија је могла да констатује да су Бугари запалили велики број села: „Локву, Радичевце, Берчиновац, Ошљане, Ново Корито, Репушницу. У Жукковцу су запалили школу, на граници је била запаљена и нова модерна парна стругара Стеве Веселиновића (њему је била запаљена и књижара у центру вароши – прим. аутора). Запалили су Бугари и артиљеријски павиљон у Књажевцу, сењак, три дрвена моста преко Тимока, 80 најлепших кућа и дућана. Нови мост тимочки у Књажевцу бацили су у ваздух /.../. Штета учињена у Књажевцу и по селима цени се на пет до шест милиона динара“.⁷⁴

Једно је сигурно, Бугари су Књажевац уништили, али су целом свету показали, да су и сувише далеко заостали иза културних народа и дали су несумњиве доказе о својој војничкој „моћи“.

Закључак

Други балкански рат почео је лета 1913. године нападом бугарске војске на српске положаје у Македонији. Главни разлог сукоба била је немогућност да се савезници који су заједно ратовали против Османског царства, договоре око поделе освојених територија. Један је од најкраће вођених ратова, али су последице биле далекосежне.

Овај балкански рат је оставио неизбрисив траг у историји српског народа. Ратни вихор однео је више десетина хиљада живота, уз причињену велику материјалну штету. Да буду сачувани од заборавља „осветници Сливнице“ велика заслуга припада штампи која је тада излазила у Србији, нарочито часопису *Илустрована ратна кроника*. Дописници овог часописа су на веродостојан начин приказали сва дешавања на фронту, али и иза фронта. Нема места сумњи у њихову објективност јер су се њихови записи често до најситнијих детаља поклапали са извештајима страних ратних дописника који су у великом броју боравили на бојишту. На основу њихових извештаја, може се закључити да су бугарски војници показали сву безобзирност и бестијалност, запрепастивши

пијаних војника. Исту судбину доживела је и седамдесетогодишња старица из села Булиновца. У селу Штипини су две сестре Бранковић, Ивана и Живка, пале шака двадесеторици коњаника. Од бола и срама, остале су без свести. Било је и других случајева које је комисија имала прилике да чује. Барби, А. *Брегалница*, 156.

⁷³ *Српске новине*, бр. 148, 9. јул 1913, 3.

⁷⁴ Од 600 кућа и 150 радњи и кафана само једна кућа, Ставре Јовановића случајно је била неопљачкана. *Политика*, бр. 3402, 4. јул 1913, 2.

читаву европску јавност злочинима које су извршили над рањеним српским војницима и официрима. Највише војника било је премлаћивано, ударано кундацима, бодено ножевима, али било је и оних које су живе пекли, вадиле им очи, одсецали уши, каспили. Показали су Бугари дивљаштво које се није могло мерити ни са средњовековним варварством. Многи, знани и незнани борци, нашли су се на страницама овог часописа који представља вечити споменик страдалима.

После неуспелих акција на македонском ратишту, покушали су војници краља Фердинанда Кобурга да отворе нови фронт на српско-бугарској граници у Тимочкој крајини. Предвођени генералом Кутинчевим, упали су у погранична насеља. Кршећи све међународне норме и правила бугарска солдатека је уништила читав низ села у Тимочкој крајини. Међутим, највеће страхоте претрпео је Књажевац. Како се налазио у близини српско-бугарске границе, био је најпогоднија мета. Бугари су на тај начин могли изазвати пометњу на македонском бојишту и евентуално утицати да се део српске војске пребаци на ову линију фронта. Недела бугарске солдатеке заувек су обележила историју ове вароши.

Новинари *Илустроване ратне кронике* су испратили и ове догађаје. Извештавали су јавност да је убијен велики број цивила, силовано више десетина жена, међу којима и девојчице од десет и дванаест година. Запаљена је била готово свака кућа, дућан, кафана, пошта, књижара, зграда среске управе, сви мостови преко Тимока..., уништено све што се уништити могло. Оставили су „бугарски хероји“ згариште и пустош за собом.

Наши, као и страни извештачи који су на лицу места могли да се увере у недела једне војске, могли су само да констатују да Књажевац више није постојао.

„Оно, што су радили бугарски војници, па и официри у Књажевцу и околним селима, не само да се противи сваком међународном праву, него би било врло мало када би то понашање назвали дивљаштвом“.

(Томић, 1914: 181)

Извори и литература

Барби, А. (1914). *Брегалница*. Београд: Штампарија Савића и Комп.

Белић, А. (1913). *Срби и Бугари у балканском савезу и у међусобном рату*. Београд: Књижара С. Б. Цвијановића.

Документи о спољној политици Краљевине Србије VI/2. (1981). (ур. Д. Лукач). Београд: САНУ.

Књажевац и околина. (1999). (ур. П. Влаховић). Београд: Етнографски музеј.

- Малић, Г. (2004). Допринос руских фотографа српској култури у 19. и 20. веку. *Годишњак музеја града Београда*. 287–314.
- Скоко, С. (1968). *Други балкански рат књ. 1*. Београд: ВИИ.
- Скоко, С. (1975). *Други балкански рат књ. 2*. Београд: ВИИ.
- Томић, Ј. (1914). *Рат у Мађедонији и Старој Србији*. Нови Сад: Електрична штампарија Дра Светозара Милетића.

Штампа и часописи

- Балкански рат у слици и речи*, Београд 1913.
- Илустрована ратна кроника*, Нови Сад 1913.
- Јутарњи лист*, Загреб 1913.
- Политика*, Београд 1913.
- Српске новине*, Београд 1913.

Прилози са интернета

- <http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/kralj-petar-na-bo%D1%98istu> [23.11. 2013]
- <http://starosti.ru/arhive.php?y=1913&m=07&d=26> [25.11. 2013].
- http://www.knjazevac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=sr [2.12. 2013].

Slaviša I. Biševac, Miloš M. Damjanović

ILUSTROVANA RATNA KRONIKA ABOUT BULGARIAN CRIMES AGAINST SERBIAN POPULATION IN THE SECOND BALKAN WAR – NOT TO FORGET

Summary: Analyzing the reports of correspondents of magazine *Ilustrovana ratna kronika* this paper aims to remind the horrors that have survived the Serb civilian population of the Bulgarian soldiers in the Second Balkan War. Retreating ahead of victorious Serbian army, Bulgarian soldiers were destroying everything that could be destroyed. They robbed the towns and villages, demolished houses, destroyed property, killed a numerous of innocent civilians, including many women, children and old people. Domestic and foreign reporters were shocked of misdeeds committed by a regular army, which is in it's bestiality exceeded the barbaric attacks of Huns and Avarians in the distant past. Their crimes have had unforeseeable consequences, especially in the area of Timok frontier where the Bulgarian soldiery left behind „perfect wasteland“. It took a long time to recover from losses and to fade traces of Bulgarian vandalism.